

Ива Трифонова

iva_3@abv.bg

Кирило-Методиевски научен център, БАН, България

<https://orcid.org/0000-0002-8437-1786>

Речникът на Неофит Рилски и историята на българския език

ABSTRACT: Trifonova Iva, *The Dictionary of Neophyte of Rila (Neofit Rilski) and the History of the Bulgarian Language*

The article is dedicated to Neophyte of Rila (Neofit Rilski), a Bulgarian educator, encyclopedic scholar and cultural ideologue, and to his lexicographic activity. Neophyte's documentary heritage has been highly valued by his contemporaries as an incomparable cultural and historical material. It has been largely studied and published, but the dictionary of the Bulgarian language compiled by Neophyte still remains largely unexplored. The article shows that from today's point of view this dictionary is a valuable source of linguistic, lexical, folklore and historical material for the epoch of the Bulgarian Revival.

KEYWORDS: Neophyte of Rila, dictionary, history of the Bulgarian language and culture, Bulgarian Revival

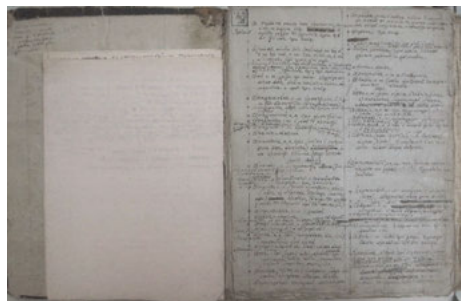
Йеромонах Неофит Рилски (със светско име Никола Поппетров Бенин) е един от големите просветни дейци на Българското национално възраждане. За неговата личност и дело са запазени и мемоарни бележки на негови съвременници, изписани са и редица популярни и научноизследователски трудове. За целта на настоящата статия е необходимо да се припомни, че освен духовно лице, той е учен енциклопедист и културен идеолог, името му се свързва с борбата за налагане и утвърждаване на единен национален новобългарски книжовен език, с въвеждането на Бел-Ланкастерския метод на обучение в системата на българското училище, с дългогодишна преподавателска, преводаческа и творческа дейност в годините, когато се формират новобългарското общество и гражданска култура и се изгражда българската интелигенция. Автор е на първия общоприет превод на новобългарски език на Новия Завет, на Катехизиса, на взаимоучителни таблици и буквар, на първата новобългарска

(Йеромонах Неофит Рилски, портрет от
Захарий Зограф, 1838 г.)

Йеромонахът не е пряк участник във военно-освободителните действия или в борбата за независима българска църква, то науката отдавна е оценила неговата значима историческа роля в тези бурни обществени години и е придала заслужената незаменяема стойност на оставеното от него книжовно наследство.

Целта на настоящата статия е да насочи вниманието отново към един важен, но все още подценяван, дял от документалното наследство на йеромонаха – съставените от него речници на българския и гръцкия език, запазени и до днес

(Опис 12К, арх. ед. 9, л. 5v-6r,
Научен архив – БАН, София)

граматика, на първия български географски глобус. Наличието на български песнопения, съобразени с водещите тенденции в балканската православна музика също се свързва с името на Неофит Рилски. Той е фигура олицетворение на цял един етап в развитието на българската култура, способствала извеждането ѝ на европейско и световно равнище.

Цялостният контекст на епохата, в която живее йеромонах Неофит Рилски (1793-1881), е белязана с възникването, развитието и ескалирането на редица национално значими обществено-политически, икономически, просветни, църковноорганизационни процеси. В международен и национален план това е времето на Руско-турската, на Кримската война, създаването на Първата българска легия, Вътрешната революционна организация, Априлското въстание, Освободителната война... И въпреки че

в ръкопис. За тяхното научно съдържание и физическо състояние е писано на различни времеви етапи през годините след смъртта на Неофит, а според всички изследователи поместеният лексикографски материал е безценен източник за изучаване на историята на българския език (срв. Иречек, 1882; Кювлиева-Мишайкова, 1986а; Милетич, 1906; Радкова, 1983; Трифонова, 2011). Тяхната стойност е неоченима, тъй като в оформянето на отделните речникови статии, обмисляни по

структура и съдържание години наред, са включени голям брой словосъчетания, фразеологизми, идиоми, пословици и поговорки, наред с богат диалектен, етнографски и културноисторически материал.

От кореспонденцията на йеромонаха е известно, че негова творческа мечта е създаването на речник на българския език. Вероятно още през 1819 г. той започва изготвянето на елинско-български речник – днес той се пази в библиотеката на Рилския манастир, представлява изписани от двете страни тетради, които обхващат буква А, и се състои от 645 ръкописни листа. От писмото на неговия ученик Калист Луков става ясно също, че още преди 1843 г. Неофит е изменил изцяло концепцията си за бъдещия речник и от гръцко-български е решил да го преобразува на българо-гръцко-елински. Идеята била вече той да представи речниковото богатство и на народния български език в неговото диалектно многообразие, и на новата лексика, навлизаща динамично в новобългарския книжовния език, като обхваща и съвременни вече гръцки книжовни думи, които се срещат в пресата. И тази преработка на словника е започнала вероятно още през 1838 г., за да продължи до последните дни на отец Неофит (срв. подробно публикуваната кореспонденция и данните за речника при Шишманов, 1926; Димитров, 2012; Трифонова, 2012).

Иван Шишманов през 1926 г., един от първите проучватели на ръкописното наследство на Неофит, назначен от Министерството на просвещението да издаде архивните материали, документира:

Прегледаме ли писмата, ние сме поразени, до каква степен те са пълни с известия, съвети, похвали или укори, засягащи всички речника на Неофита. Като че ли цяла България известно време е съсредоточила вниманието си върху килията на неуморимия монах, който дни и нощи преписва и не може да допише своя лексикон (Шишманов, 1926, 440).

За това речниково дело свидетелства и руският славист Виктор Григорович при научната си експедиция по българските земи през 1847 г.:

Еще важнѣе настоящее предпріятіе о. Неофита, на которое желалъ бы я обратять вниманіе своихъ соотечественниковъ, предпріятіе – издать словарь болгарскаго языка. Какъ отличный знатокъ своего отечества, онъ собралъ въ своемъ словарѣ всѣ отѣнки діалектовъ въ формахъ, словахъ и оборотахъ выраженій, а также включилъ сюда пословицы и поговорки. Сочиненіе это будетъ состоять изъ двухъ частей, греко-болгарскаго и болгарско-греческаго словаря. Первая часть уже готова и частию переписана, для второй видѣлъ я въ большомъ количествѣ собранные матеріалы (Григорович, 1877, 129-130).

За съжаление, години след смъртта на йеромонаха, издание на този българо-гръцки речник (а и на гръцко-българския) все още не е осъществено. Причините за това са многобройни – като се започне от историческия контекст на Балканите и от динамиката на социокултурните процеси по онова време, до

физическото им състояние днес и ограничените възможности за тяхната професионална обработка. Константин Иречек посещава Рилския манастир по Великден 1881 г., веднага след смъртта на отца, с цел да опише неговото книжовното наследство (Иречек, 1882). В публикувания доклад до Министерството на просвещението той отчита откритите от него речникови материали: тетрадки (свързки) с обработената част от буква *А* до *О* (лексемата *овца*) от самия йеромонах и една необработена за печат от него част, която съдържа различни ръкописни материали от буква *Л* до края на речника (днес в архива на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, гр. София). Той обръща внимание, че тяхното издание се очаква не само от българските патриоти, но и от славистите, извън пределите на България:

Да се напечата единъ часъ по-скоро готовата частъ на словарa (до *овца*) на държавни разноси отъ Министерството на Просвѣщението; голѣмия трудъ на О. Неофита да стане всенародно имущество. Споредъ моето мнѣние тази частъ трѣба да се напечата тъй, както е излѣзла отъ перото на покойника, безъ никакви допълнения или промѣнения. Желателно би било, щото да се туреше край грѣцкото тълкуване и французско или руско, но това изисква новъ трудъ и изданието може да закъснѣ пакъ на дълги времена (Иречек, 1882, 135-136).

Прави впечатление точната професионална оценка, която чешкият историк и обществен деец дава за състоянието и съдбата на Неофитовия словарь, валидна с пълна сила и днес, близо 140 години по-късно.

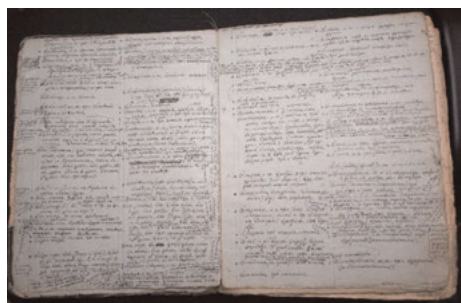
Пръв избрани материали от подготвяния вече тридесет години българо-грѣцки речник отпечтвa неговият ученик и последовател в делото Васил Чолаков. Това става през 1859 и 1860 г. в сп. „Български книжици“. Васил Чолаков пръв издава и опис на ръкописите в Рилския манастир, а публикуваните речникови единици сам подбира и преписва от книгата на Неофит – с негово лично позволение. Целта на тяхното обнародване е да удовлетвори любопитството на читателите за обхвата и съдържанието на дългоочаквания от българската общественост словник (Чолаков, 1959b, 1960). Публикувани са статиите за лексеми като *балжклия*, *блаженъ*, *бог*, *брадва*, *вакъл*, *врѣшник*. Тук се посочва само един пример за по-пълна представа за съдържанието на отделните речникови единици:

*Варакъ. с. м. (по Тур. значи листъ от злато. φύλλον χρυσίου) варάκι (Σкарλ. говори, защо е Аравийска рѣчь, бадракъ, която обаче не значи злато на листа, но друго нѣкое ископаваемо отъ земята, χρυσόκολλα, франц. bozak. Варако е три тюрли. Единъ отъ чисто злато = алтънъ варакъ. Другъ отъ чисто сребро = гюмушь варакъ. другъ отъ бакъръ жлтъ и отъ друго нѣщо бѣлъ = алчакъ варакъ. Рус. сусаль, и сусальное золото.) (Чолаков, 1960, 30).

Описанието и лексикографското проучване на основната част от речника, запазена до днес – с вариант на неговия увод, подготвения за печат материал от

буква *А* до *О* (*овчи*) и другата част, необработената за печат от йеромонаха, заема важно място в научните трудове на Веса Кювлиева-Мишайкова, последния задълбочен изследовател на речниковото дело на Неофит. За съжаление, не се достига до неговото издание (срв. Кювлиева-Мишайкова, 1986а, 1986б, 1987, 2002). За щастие, днес библиографските единици ревностно се съхраняват във фондовете на Националната библиотека и на Научния архив на Българската академия на науките и продължават да се обмислят варианти за тяхното дигитализиране и обнародване.

Щастлива находка в Научния архив на Българската академия на науките се оказаха четири документа, свързани с речниковото дело на йеромонаха, непроучвани към момента. Това са:

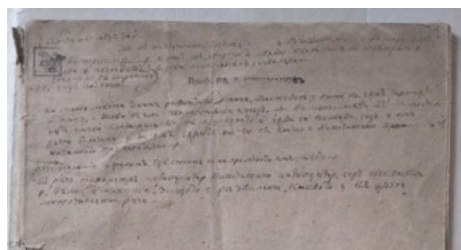

(Опис 12К, арх. ед. 9, л. 6v-7r,
Научен архив – БАН, София)

„Словарь българско-гръцкій въ стары-тѣ и новы нарѣчія”, 34 л., Цариград, 1875 г. (арх. ед. 8); тетрадка, която съдържа българо-гръцки речник, с предговор и отделни бележки, 99 л., без обозначение за дата и място, автограф на Неофит (арх. ед. 9); отделни речникови бележки, извадки от книги, 92 л., без обозначение за дата и място, автограф на Неофит (арх. ед. 10); уверение от името на Иван Ев. Гешев, че е приел от игумена на

Рилския манастир 10 тетрадки от речника на отец Неофит със задължение да ги препрати на протосингела на българската екзархия в Цариград Йосиф, ръкопис, 1 л., с дата 4-16 март 1874 г., гр. Пловдив (арх. ед. 11).

Запазеният брой на „Словарь българско-гръцкій въ стары-тѣ и новы нарѣчія”, издаден в Цариград през 1875 г. има изключителна научна стойност. Засега той е единственият достъпен екземпляр от изданието приживе от йеромонаха българо-гръцки речник. Той се състои от 64 печатни страници, 21x28,5, и съдържа лексикални единици от буква *А* до *Благоисправляю*. По всяка вероятност този екземпляр на речника има предвид Константин Иречек при посещението си в Рилския манастир през 1881 г., когато описва книгата на

(Предната корица на изданието
с бележки, оставени от Неофит Рилски)

йеромонаха (Иречек, 1882, 134). Впоследствие той е бил предаден за проучване на Иван Шишманов, откъдето попада и в Научния архив на БАН. Причината тяхното изучаване да се забави във времето е, че след смъртта на Шишманов всички архивни документи на Неофит, които са били при него, са предадени и заведени в архива под негово име. Това става ясно и от предната корица на

изданието, на която се вижда старата сигнатура на документа – № 1559 от архива на проф. Ив. Д. Шишманов (Трифонова, 2011, 46).

В издадената част от речника е отразена авторовата концепция за това как би бил възможен и осъществим по това време този забележителен труд, изготвян над петдесет години, и дал началото на професионалната българска лексикография. Изключителна ценност в изданието са редакторските бележки, нанесени от самия Неофит Рилски, които са многобройни и от всякакъв характер. Това са например: добавени в полето лексеми, пропуснати при печата или внесени допълнително; корекции на начални букви; неточности при изписването; надредни знаци в българските и гръцките примери и др. В речниковите статии се съдържа и немалко информация за това от къде е извлечен речниковия материал, как е проверяван и съпоставян, както и други различни по тип свидетелства за творческия процес на работа. Впечатление прави бележка на йеромонаха, оставена на вътрешната страна на задната корица, че десетина думи не са отпечатани. Тук за пример ще бъде приведена само една лексема от речника:

„Ба́буръ, с. м. = пужоль (назначи защо при тая рѣчь. г. Найд. Гер. има 12 рѣчи за истолкуваніе-то ѝ. его ги. бухеръ, лигавецъ, лигавниче, мелче, пасоче, плъжковъ, пръзекъ, пужимусъ, роглевецъ, улешъ, улешка, шелянгосъ.“, с корекция за мястото на члена в *истолкуваніе-то* и възклицанието „Какво богатство!“ (стр. 24).

Проучването на отделните лексикални единици вероятно ще започне с обнародването на подготвеното вече за печат фототипно издание на паметника. Съдържащата се в него специфична лексика, характеризираща културните процеси и развитието на книжовния български език през XIX век, не се изчерпва с българските и турски думи, с културните заемки от класическите и западноевропейските езици, но и с един изключително важен пласт църковнославянска лексика, която дава чисто исторически характер на речника (както за времето за неговото написване, още повече от днешна гледна точка). Като радетел на т. нар. в науката Славянобългарската школа при формирането и нормирането на книжовния български език в периода на острите филологически борби от втората четвърт на XIX в., йеромонах Неофит Рилски е възприемал църковнославянския език като старобългарски, домашен, т.е. като основен извор и пръв „съветник“ при разрешаването на спорни въпроси около устройството на модерния новобългарски език.

Библиография

Григорович, В. (1877). *Очерк путешествия по Европейской Турции, (С картою окрестностей охридскаго и преспанскаго озер)*. Москва: Типография М. Н. Лаврова и Ко.

- Димитров, И. Ж. (2012). *Речниковото дело на отец Неофит Рилски*. В: *Наследството на отец Неофит Рилски: изкуствоведски, богословски и филологически аспекти*. Ред: С. Куюмджиева, И. Желев, Р. Дамянова, Е. Узунова, Е. Мусакова, София: Институт по изкуствознание БАН, с. 49-65.
- Иречек, К. (1882). *Словарят на отца Неофита Рилского*. „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, II, 2, с. 131-137.
- Кювлиева-Мишайкова, В. (1986а). *Българско-гръцкият словарь на Неофит Рилски – важно свидетелство за развойните тенденции в лексиката на новобългарския език през втората и третата четвърт на миналия век*. „Език и литература“, № 2, с. 31-37.
- Кювлиева-Мишайкова, В. (1986б). *Константин Иречек за началото на българската лексикография (приносът на Неофит Рилски)*. „Български език“, № 2, с. 131-138.
- Кювлиева-Мишайкова, В. (1986с). *Неофит Рилски като лексикограф*. „Български език“, № 5, с. 404-409.
- Кювлиева-Мишайкова, В. (1987). *Българско-гръцкият словарь на Неофит Рилски – важно свидетелство за развойните тенденции в лексиката на новобългарския език през втората четвърт на миналия век*. „Български език“, № 5, с. 31-37.
- Кювлиева-Мишайкова, В. (2002). *Към проучването на българската фразеология от епохата на Възраждането (по материали от ръкописния “Словар българско-гръцки в старите и нови наречия” от Неофит Рилски)*. В: *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография (Българско езикознание, III)*, Ред. С. Жерев, В. Кювлиева-Мишайкова, М. Чоролеева, София: АИ “Проф. Марин Дринов”.
- Милетич, Л. (1906). *Отец Неофит Рилски като филолог*. „Училищен преглед“, № 11, с. 77-129.
- Радкова, Р. (1983). *Неофит Рилски и новобългарската култура: Първата половина на XIX век*. София: Наука и изкуство.
- Трифонова, И. (2011). *Архивът на Неофит Рилски в Научния архив на БАН*. „Наука“, т. XXI, № 4, с. 44-49.
- Трифонова, И. (2012). *Речникът на Неофит Рилски (Словарь българско-гръцкѣй въ старѣтѣ и новѣ нарѣчїя)*. В: *Наследството на отец Неофит Рилски: изкуствоведски, богословски и филологически аспекти*. Ред: С. Куюмджиева, И. Желев, Р. Дамянова, Е. Узунова, Е. Мусакова, София: Институт по изкуствознание БАН, с. 259-267.
- Чолаков, В. (1859). *Писмо за българския-тъ словарь О. Неофута Рилского*. „Български книжици“, II, ч. III, кн. 22, с. 731-738.
- Чолаков, В. (1859). *Нѣколко рѣчи изъ Словарь-тъ на О. Неофита, преписаны отъ г-на В. Чолакова*. „Български книжици“, II, ч. III, кн. 24, с. 828-833.
- Чолаков, В. (1860). *Нѣколко рѣчи изъ Словарь-тъ на О. Неофита, преписаны отъ г-на В. Чолакова*. „Български книжици“, I, 1, с. 25-32.
- Шишманов, И. (1926). *Нови студии из областта на Българското възраждане*. „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, т. XXI, с. 63-497.